

Соціологія та профспілковий рух

УДК: 316.485:323.2]:159.964.21](045)

Абаніна Н.С.,

канд. філос. наук, доцент кафедри соціології
Запорізького національного університету

Ментальні засади соціального опору

У статті проаналізовані ментальні особливості, які визначають закономірні прояви соціального опору. До значимих для характеру соціального опору ментальних рис українців віднесені: індивідуалізм, демократизм, прагнення до волі, віротерпимість, відкритість у спілкуванні, дружелюбність, повага до традицій, орієнтація на мир, любов та споглядання. Проаналізовано суперечливі ментальні риси, які визначають специфіку здійснення соціального опору: з одного боку пасивне ставлення до влади у державі і, з іншого, активність, готовність боронити рідну землю, приймати рішення і відповідати перед власним народом. Спираючись на виявлене протиріччя надано характеристику принципам здійснення соціального опору в Україні.

Ключові слова: менталітет, культура, цінності, соціальний опір, протест, «смута».

Постановка проблеми. Р. Дарендорф свого часу звертав увагу на «дилему трьох годин» щодо процесів реформування у посткомуністичних країнах. Він зазначає, що, якщо конституційна реформа може бути здійснена за шість місяців, а реформа у економіці приблизно за шість років, то зміни глибинних прошарків життя, відносин та цінностей можуть не відбутися навіть зі зміною шести поколінь [2]. Такі роздуми акцентують увагу на значущості ролі ментальних особливостей соціальної спільноти у процесах соціальних змін, визначаючи основоположні принципи соціальної взаємодії. Менталітет не залежить від короткострокових, мінливих настроїв суспільства, коливань суспільної думки та емоційних сплесків, що можуть охоплювати значну кількість людей або навіть усю країну. Проте саме він визначає характер цих сплесків, у його надрах слід шукати закономірність виявів соціального опору. Будучи історично обумовленими, характеристики менталітету соціальної спільноти вплетені у структуру індивідуальної психіки як установки національної культури, принципи мислення та поведінки.

У межах великих за обсягом соціальних спільнот можуть виникати різні варіанти групового менталітету, який у свою чергу, може здійснювати більший або менший вплив на менталітет усєї спільноти, наприклад національний менталітет. При цьому такий вплив залежить від характеру сприйняття домінуючої спільноти. Неприйнятні риси культури, яку вимушена сприймати спільнота викривлюють ментальні риси, але не здатні знищити та замінити їх повністю, оскільки базові структури менталітету володіють високою стійкістю та здатністю опиратися. В той же час, прийнятні характеристики культури, політики і т.п. приймаються і змінюють існуючі, хоча це і відбувається протягом тривалих проміжків часу.

Цей факт розкриває особливості ментальності українців, менталітет яких формувався під впливом географічного положення, значних територій, клімату, плодючості земель,

специфіки взаємодії в межах села та ін., і значно викривлювався впливом політики чужих держав, які не сприймалися як свої, обумовлюючи потребу чинити опір та формуючи відчуження від влади будь-якого рівня. «Особливість історії України полягає в тому, що незалежне, самостійне її життя обмежувалося невеликими проміжками часу. Безперервні навали різних держав і народів спричиняли постійні втрати територій. Несталість, постійні загрози духовно-культурного придушення, знищення найсвідоміших, найактивніших представників українського народу, а також зради власного народу українською елітою, людьми, які виступали його керманічами, характеризують життя нації. Це спричинило прагнення українців до самозбереження, зневіри у владі тощо. Тому українців вирізняють замкненість на «малому гурті», у першу чергу на родині, внутрішнє неприйняття влади при зовнішньому підпорядкуванні їй, комплекс меншовартості, другорядності, зайвості» [3]. Цьому сприяла і часта зміна держав, які визначали розвиток України та політичної влади не даючи можливості сформуватися більш-менш стійким рисам ідентичності, що були б пов'язані з іншою державою. Так лише «За одне сторіччя тричі кардинально змінювалися ідеологія, економічна та соціальна політики, тому різні соціальні, вікові, етнічні, релігійні та регіональні прошарки населення увібрали у себе суперечливі ціннісні установки різних історичних епох» [9]. Мається на увазі ХХ століття, хоча і попередні століття в Україні не відрізнялися стабільністю.

У стабільних демократичних державах поступове формування менталітету шляхом трансформації від підданства королю до громадянства сформувало активну позицію участі та упевненість у можливості впливати на владу незалежно від її рівня. Умови в яких формувалося українське суспільство породжувало відчуженість від влади, замикання лише на власних інтересах та відстоюванні тих ідей, які зачіпають життя власної родини. Ці ж характеристики в першу чергу визначають причини, форми та характер здійснення соціального опору.

Дослідження і публікації з теми. Вивчення ментальних особливостей українського суспільства, які обумовлюють характер та форми здійснення соціального опору ґрунтується на дослідженні з української культури, що було проведене В. О. Лозовим, Н. Д. Пальмом, Т. Є. Гетало. У статті використані доробки В. Ф. Петренко щодо сутності менталітету та свідомості народу. Статистичний матеріал та аналітичні дані з приводу протестної активності та характеру здійснення соціального опору в Україні можуть бути почерпнуті із насичених інформативно та глибоких за аналізом роботах Т. Метельової. Описана Р. Дарендорфом специфіка протікання змін у різних сферах життєдіяльності суспільства визначила важливість вивчення менталітету у процесах здійснення опору у суспільстві.

Метою дослідження є визначення ролі та основних ментальних рис здійснення соціального опору в українському суспільстві через аналіз закономірностей історичного розвитку та соціальних подій, які його супроводжували, що можуть бути покладені в основу прогнозування розвитку принципів взаємодії влади та суспільства України.

Виклад основного матеріалу. До складових рис українського менталітету відносять індивідуалізм, демократизм, прагнення до волі, віротерпимість, відкритість у спілкуванні, дружелюбність, повага до традицій, орієнтація на мир, любов, обережність до нововведень, стабільність. Такі риси культури українського народу як орієнтація на мир, любов та споглядання яскраво прослідковується у виявах соціального опору. Так, протести першочергово носять мирний характер та орієнтуються на відстоювання складових ціннісної сфери (правди, чесності, справедливості, демократії, прав людини та ін.), на протигагу економічним або політичним вимогам. «Більшості протестних рухів притаманний мирний характер, а насильство застосовувалося лише у відповідь на репресивні силові дії влади й приспінників режиму» [6, с. 2].

Соціально-історичні умови породили дві значні суперечливі риси у характері українця, які і визначають специфіку здійснення соціального опору. Постійне пригнічення, жорстке придушення будь-якого виявлення волі з боку пануючих держав на території України породило пасивне ставлення до влади внаслідок неможливості подолати більш сильного ворога, схильність прилаштовуватися та піклуватися лише про власне оточення – діяти лише у межах сфери індивідуального впливу.

З іншого боку перманентне, але стабільне посягання на територію України з боку інших держав, яке безпосередньо загрожувало життю, змушувало боротися з ворогами, обумовлювало необхідність активності, прийняття рішень і породжувало відповідальність

перед власним народом. Звідси можемо спостерігати активність та включеність українців у соціально-політичні процеси в країні, високу обізнаність щодо подій у країні, спостерігати глибокі переживання за долю власного народу та обурення протиправними й антигуманними діями щодо нього. І в той же час відсутність або дуже слабка активність щодо індивідуальної або соціальної протидії цим процесам (прослідковується тиск стереотипу чужої сильної влади, з якою немає сенсу боротися).

Тобто, у ситуації крайньої загрози або погіршення життя відбувається стрімка мобілізація усього суспільства на протидію ворогу. Можемо бачити підтримку усім суспільством української армії під час військового конфлікту, активізацію усіх прошарків населення у знак протесту проти насилля з боку влади та зміни курсу 2014 року, можемо бачити масштаби опору фальсифікації виборів 2004 року та інші мнєш значні за масштабами події у регіонах спрямовані на захист слабких та протидію свавіллю.

Протиріччя між традиційним сприйняттям держави як чужого нездоланного ворога з одного боку та здатністю населення до активної боротьби з ворогом заради життя через активне відстоювання власних інтересів породжує високий рівень соціального розчарування та пасивність у сфері громадянської активності, що відображається на усіх рівнях її реалізації. Немає мети, яка би поділялася усім суспільством, і таким чином єднала би у цілеспрямованій діяльності, програми змін, розгалуженої системи громадських організацій, систематичного вираження волі до відстоювання власної правоти засобами демократичного суспільства. Натомість отримуємо лише сплески соціальної непокори у випадках крайньої соціальної деривації. Які потім «глушаться» уходом у себе, концентрацією на власних справах та відсутністю будь-якого значимого впливу на владу, або контролю.

В той же час, протестні настрої постійно сильно присутні у соціальному середовищі. За даними Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва на січень 2015 року 43 % українців висловили готовність протестувати. І хоча на липень ми мали вже значно менший відсоток готовності лише 18 %, проте 28 % зазначили, що у їхньому місті масові виступи протесту можливі [1, с. 1]. Тобто, не висловлюючи власного бажання брати участь у протестах, респонденти підтвердили наявність такого бажання у суспільстві.

Показовою є і динаміка кількості зафіксованих акцій протесту у рік. Так у 2011 році в Україні відбулося 2277 акцій, тоді як у 2012 їх кількість зросла до 3 тисяч 636, а у 2013 зафіксовано вже 4822 протестні акції, що перевищує показник попереднього року на 33% [6]. З цього можна зробити висновок про перетворення соціального опору на інституціонізований спосіб взаємодії громадян із владою, в основі якого лежить неможливість впливати на неї іншими шляхами. Або як зазначає Т.Метельова «Відродження архаїчних форм прямої демократії» [6, с. 4].

Відсутність можливості легітимно впливати на владу та відстоювати власні інтереси неодноразово породжували опір у формі стихійних рухів знизу, народних бунтів, страйків, повстань та революцій, обумовлювали селянські війни та народні бунти, громадянські війни, антибільшовицькі виступи селян та повстання у містах, рухи дисидентів-правозахисників, антикомуністичні мітинги. Такі події породжували відгук і у інших сферах суспільного життя: з'являлися революційні гуртки, виходили журнали та книжки, де обґрунтовувалося потреба організованої боротьби, що місцями скочувалося до радикалізму, а подекуди і пропаганди терористичної боротьби. Проте такі настрої, як правило жорстоко придушувалися і, навіть, якщо мали успіх, не виливалися у будь-які прогресивні форми подальшого розвитку.

Користуючись термінологією Ю.Лотмана розгортання соціального опору в Україні може бути відображене механізмом «смути», яка представляє собою «закономірне та періодично відновлюване явище...» [5, с. 178]. Можна провести паралелі між смутою сучасності та смутою часів міжусобних війн Київської Русі, доби козацької роздрібненості, громадянської війни ХХ століття, як найбільш виразними періодами соціальної дестабілізації. «Навіть якщо судити про процес становлення давньоруської державності за напівлегендарними даними початкового літопису, міжплемінна ворожнеча, відносини підданства як знаходження «під даниною» («данництва»), безпринципна боротьба за владу, братовбивчі заговори та війни, кровна помста – усе це в сукупності складало фон подій, що панував на Руській землі загального «безладу» та хаосу, який закарбувався у самосвідомості сучасників як «смути» [4, с. 107]. Феномен «смути» будучи вкорінений у ментальних особливостях

українського суспільства є результатом таких рис як відчуженість від влади, замикання на власному оточенні та неузгодженості у міжособистісних стосунках.

Соціальний опір у період «смути» виступає у поєднанні пасивної та здійснюваної потенції активної форми. Пасивність його проявів виражається в традиційній покірності та байдужості, своєрідній відстороненості громадян від подій, що відбуваються. Потенція активності полягає у можливості вибуху як миттєвого, хвилеподібного прояву соціальної непокори, після чого соціальний опір знову набуває пасивних форм. Активні і пасивні форми соціального опору в «смути» передбачають та взаємообумовлюють одна одну. Перетікання однієї форми соціального опору в іншу не піддається жодному контролю або передбаченню, настільки вони невід'ємні одна від одної. І. Кондаков визначає «смути» щедрінським терміном «бунт на колінах». «Смута – це такий стан суспільства, за якого покірність не відрізняється від «бунту» і невід'ємна від нього; більш того, сама є парадоксальною формою бунту» [4, с. 108]. Коли внутрішнє протистояння зберігається в досить сильній формі, але немає ніякого вираження в діях, і навіть спроби діяти активно скоро вщухають і приймають колишню форму.

Такий підхід пояснює, чому соціальний опір не набуває форм організованої боротьби. Означена ментальна специфіка українського соціуму не передбачає тривалого виношування ідей і проєктів майбутнього розвитку, будь-який бунт містить у собі спробу із надією на те, що на цей раз щось зміниться. «Хоча в умовах відсутності консолідуючої ідеї протесту, організованої опозиції соціальний вибух не завжди веде до зміни режиму. Але, навіть, якщо він виявляється як беззмістовний, стихійний бунт, можуть бути розхитані всі основи держави» [7, с. 68]. Такий вияв соціального опору має негативний вплив на розвиток суспільства, він порушує існуючий рівень рівноваги, збільшує невизначеність та веде до подальшої дестабілізації, посилення жорстокості влади та репресивних дій.

Хоча і вони лише погіршують ситуацію, оскільки спроби впорядкування шляхом тиску та насильства не долають смуту, тиск не лише не впорядковує суспільні процеси, але переводить смуту на більш високий рівень культурної організації. Українське суспільство традиційно обережно ставиться до змін, історична пам'ять зберегла знання про те, що будь-які масштабні зміни несуть із собою значне стиснення міри життя. Прикладом є насадження християнства, яке призвело до руйнації світоглядних цінностей та фізичного покарання навіть за приховане їх сповідування; революція 1917 року, яка обумовила розруху, голод, масштабні репресії, або ж перехід до демократії, що супроводжується радикальним падінням якості життя. Тому розробка якісного проєкту змін України та шляхи його впровадження без врахування ролі ментальних особливостей здійснення соціального опору буде лише утопією, яка назавжди залишиться недосяжною мрією.

Висновки. Отже, соціальний опір в українському суспільстві є латентно-присутнім в усіх його підсистемах протягом усіх років існування народу. Ментальна специфіка протікання цього процесу характеризується поєднаннями пасивності та активності. Активними виявами опору можна визнати акцію протесту, яка призвела до становлення незалежності України, та «Помаранчеву революцію», яка обумовила прихід до влади третього президента України, Євромайдан і багато інших менших за своїми масштабами, але не менш значимими актами здійснення опору. Пасивність виражається у характері протестних настроїв та очікувань українців, які стабільно високі і свідчать про можливість швидкої мобілізації населення у випадку загрози життю.

При цьому ми можемо спостерігати відродження пригнічуваних царатом та радянською владою проявів соціальної ментальності, що обумовлено виходом на арену соціо-політичного життя України нових поколінь, які виховані на новій історії, не пережили у своєму власному досвіді ні голоду, ні масових репресій, ні цензури, ні застою, і більш того, вже отримали досвід позитивної боротьби з владою. Саме цей аспект відродження ментальних характеристик українців та їх реалізація у процесах соціального опору має стати предметом детальних досліджень.

Література

1. Громадська думка населення України: Протестні настрої в період кризи [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – Режим доступу: http://www.uceps.org/upload/1442822145_file.pdf
2. Дарендорф Р. После 1989: Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе / Р. Дарендорф. – М.: Издательство «Ad Marginem», 1998. – 271 с.

3. Історія української культури: підручник / за ред.: Лозового В. О.; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків: Право, 2013. – 368 с.
4. Кондаков И. В. «Русский человек» в переходную эпоху: самосознание смуты / И. В. Кондаков // Человек между Царством и Империей: сб. материалов международной конференции / РАН Ин-т человека; [под ред. М. С. Киселевой]. – М., 2003. – С. 105 – 127.
5. Лотман Ю. М. Механизм смуты. (К типологии русской истории культуры) / Ю. М. Лотман // Международный литературно-философский журнал. – 1993. – № 1. – С. 173 – 185.
6. Метельова Т. Протестні рухи як сегмент громадянського суспільства й форма прямої демократії: світові тренди та український досвід / Т. Метельова // Віче. – 2015. – № 4. – С. 2 – 5.
7. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Микола Іванович Михальченко. – Дрогобич; К.: ВФ «Відродження», 2004. – 487 с.
8. Пальм Н. Д. Історія української культури: навчальний посібник / Н. Д. Пальм, Т. Є. Гетало. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2013. – 296 с.
9. Петренко В. Ф. Многомерное сознание: Психосемантическая парадигма / В. Ф. Петренко. – М.: Новый хронограф, 2010. – 440 с.

Абанина Н. С. канд. филос. наук, доцент кафедры социологии Запорожского национального университета

Ментальные особенности социального сопротивления. В статье проанализированы ментальные особенности, определяющие закономерные проявления социального сопротивления. К значимым для характера социального сопротивления ментальным чертам украинцев отнесены: индивидуализм, демократизм, стремление к свободе, веротерпимость, открытость в общении, дружелюбие, уважение к традициям, ориентация на мир, любовь и созерцание, дружелюбие. Проанализированы противоречивые ментальные черты, которые определяют специфику осуществления социального сопротивления: с одной стороны пассивное отношение к власти в государстве и, с другой, активность, готовность защищать родную землю, принимать решения и отвечать перед собственным народом. Опираясь на выявленное противоречие, охарактеризованы принципам осуществления социального сопротивления в Украине.

Ключевые слова: менталитет, культура, ценности, социальное сопротивление, протест, «смута».

Abanina N. S., Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Sociology, Zaporizhzhya National University

Mental basis of social resistance. The article analyses the mental characteristics that define natural manifestations of social resistance. Among significant characteristics of social resistance mental traits of Ukrainians are: individualism, democracy, love of freedom, tolerance, open communication, friendliness, respect for tradition, focus on peace, love and contemplation. The Contradicting mental traits that define a natural specificity of social resistance implementation are analysed: on the one hand the passive attitude to the authorities of the state and on the other hand - activity, readiness to defend the homeland, decision making and responsibility for their own people. Based on the identified contradictions the typical principles of social resistance in Ukraine are revealed.

Key words: mentality, culture, values, social resistance, protest, anxiety.